

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Сумський державний університет
Навчально-науковий інститут права
Кафедра історії

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри історії

_____ Дегтярьов С.І.

« _____ » _____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня «бакалавр»

зі спеціальності 032 «Історія та археологія»,

Освітньо-наукової програми «Історія»

на тему: **«Професійно-технічна освіта в СРСР у добу сталінського тоталітаризму (кінець 1920-х – початок 1950-х років)»**

Здобувача групи ІС-01 Яроша Нікити Владиславовича

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Здобувач

_____ (підпис)

Ярош Н. В.

Керівник старший викладач кафедри історії

Сумського державного університету,

кандидат історичних наук

_____ (підпис)

Король В. М.

Суми 2024

Індивідуальне завдання на кваліфікаційну роботу

здобувача вищої освіти першого освітнього (бакалаврського) рівня спеціальності 032 «Історія та археологія» ОП «Історія»

Яроша Нікити Владиславовича

1. Тема роботи: «Професійно-технічна освіта в СРСР у добу сталінського тоталітаризму (кінець 1920-х – початок 1950-х років)», затверджена наказом № 0007-VI від 02 січня 2024 р.

2. Мета кваліфікаційної роботи: висвітлення особливостей функціонування радянської професійно-технічної освіти за доби сталінського тоталітаризму (кінець 1920-х – початок 1950-х років).

3. Об'єкт дослідження: професійно-технічна освіта СРСР.

4. Предмет дослідження: закономірності та особливості функціонування закладів професійно-технічної освіти за доби сталінського тоталітаризму.

5. Орієнтовний план кваліфікаційної роботи:

Розділ 1. Історіографія і джерельна база дослідження.

Розділ 2. Професійно-технічна освіта в період форсованої індустріалізації (кінець 1920-х – 1930-ті рр.).

Розділ 3. Система державних трудових резервів у роки II Світової війни.

Розділ 4. Система державних трудових резервів у часи пізнього сталінізму (1945-1953 рр.).

6. Дата видачі завдання «1» лютого 2024 р.

Керівник кваліфікаційної роботи _____ В. М. Король

Завдання до виконання одержав _____ Н. В. Ярош

АНОТАЦІЯ

Ярош Н. В. Професійно-технічна освіта в СРСР у добу сталінського тоталітаризму (кінець 1920-х – початок 1950-х років) : кваліфікаційна бакалаврська робота : спеціальність 032 «Історія та археологія» / наук. кер. В. М. Король. Суми: Сумський державний університет. 2024 рік. с.

Кваліфікаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

Актуальність дослідження випливає з потреби проаналізувати минуле радянської системи професійної підготовки робітничих кадрів, нащадком якої досі залишалася наша вітчизняна профтехосвіта, для якомога ефективнішого її реформування і сучасного розвитку.

Мета роботи – висвітлення особливостей функціонування радянської професійно-технічної освіти за доби сталінського тоталітаризму (кінець 1920-х – початок 1950-х років).

Основу **методологічної бази** дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності, всебічності та антропологізму. Використано загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, конкретизація) і спеціально-історичні методи (проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний).

Наукова новизна дослідження полягає в аналізі широкого кола джерел та літератури і дослідженні особливостей функціонування професійно-технічної освіти за доби сталінського тоталітаризму.

Практична цінність роботи визначається можливістю використання її результатів для науково-дослідницької і навчальної діяльності.

Ключові слова: професійна освіта, трудові резерви, робітничі кадри, сталінський тоталітаризм, II Світова війна, відбудова економіки, школи ФЗУ, школи ФЗН, ремісничі училища, учнівський побут.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
РОЗДІЛ II. ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА ОСВІТА В ПЕРІОД ФОРСОВАНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ (кінець 1920-х – 1930-ті рр.).....	12
2.1 Загальна характеристика радянської профтехосвіти кінця 1920-х – 1930-х рр.....	12
2.2. Становище відомчих навчальних закладів на прикладі школи ФЗУ Сумського машбудзаводу ім. Фрунзе.....	17
РОЗДІЛ III. СИСТЕМА ДТР В РОКИ II СВІТОВОЇ ВІЙНИ	25
3.1. Створення системи трудових резервів.....	25
3.2. Евакуація установ ДТР та їхня діяльність у радянському тилу.....	28
3.3. Відновлення мережі закладів ДТР у 1943-1945 рр.....	32
РОЗДІЛ IV. СИСТЕМА ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ В УМОВАХ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ.....	34
4.1. Відбудова і розвиток установ ДТР у 1945-1950 рр.....	34
4.2. Навчальний процес у закладах ДТР.....	35
4.3. Виховний процес у закладах ДТР.....	36
4.4. Повсякденний побут і дозвілля трудрезервників.....	38
ВИСНОВКИ.....	40
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ.....	43

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВРНГ – Вища рада народного господарства.

Головпрофос – Головне управління професійної освіти.

ДТР – державні трудові резерви.

ЗУ – залізничне училище.

ЛКСМУ – Ленінська Комуністична Спілка Молоді України.

Наркомпрос – Народний комісаріат просвіти.

НКШС – Народний комісаріат шляхів сполучення.

р. – рік.

рр. – роки.

Раднарком (також РНК) – Рада народних комісарів.

РУ – ремісниче училище.

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних республік.

тис. – тисяч.

ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Всесоюзної Комуністичної партії
(більшовиків).

Школа ФЗН – школа фабрично-заводського навчання.

Школа ФЗУ – школа фабрично-заводського учнівства.

ВСТУП

Актуальність цього дослідження визначається сучасним процесом ґрунтовних освітніх реформ в Україні. Одним з найважливіших напрямів нинішнього реформування є професійна освіта. Саме в цей переломний момент перед тим, як вступити в нові, якісно інші реалії, необхідно озирнутися в минуле. Досвід колишніх прикрих помилок й успішних досягнень має допомогти нам прийняти ефективні рішення сьогодні.

Професійно-технічна освіта в СРСР у добу сталінського тоталітаризму (кінець 1920-х – початок 1950-х років) відіграла ключову роль у розвитку радянської економіки та індустріалізації. Цей період був відзначений масштабними соціальними та економічними перетвореннями, спрямованими на швидке перетворення СРСР з аграрної країни в індустріальну державу. Важливим елементом цієї трансформації стало створення системи професійно-технічної освіти, яка мала забезпечити кадрами новостворені заводи, фабрики та інші промислові підприємства.

Створення системи професійно-технічної освіти було зумовлене потребою в кваліфікованих робітниках, необхідних для реалізації амбітних планів п'ятирічок. Система включала технікуми, фабрично-заводські училища та курси підготовки робітничих кадрів. Особливу увагу приділяли підготовці фахівців для важкої промисловості, зокрема металургії, машинобудування, енергетики та хімічної промисловості.

Професійно-технічна освіта в цей період була тісно пов'язана з політикою репресій та ідеологічного контролю. Всі учасники педагогічного процесу перебували під постійним наглядом партійних і каральних органів, а навчальні програми включали значну частину ідеологічного виховання, спрямованого на формування «нової радянської людини». Важливою особливістю цієї системи була її масовість і доступність для широких верств

населення, що сприяло підвищенню загального рівня освіти і професійної кваліфікації в країні.

Таким чином, професійно-технічна освіта в СРСР у добу сталінського тоталітаризму не тільки задовольняла економічні потреби країни, але й була важливим інструментом політичного впливу та соціальної мобільності.

Мета цієї роботи – висвітлення особливостей функціонування радянської професійно-технічної освіти за доби сталінського тоталітаризму (кінець 1920-х – початок 1950-х років).

Згідно з метою визначимо наступні дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати історіографію питання та джерельну базу дослідження;
- з'ясувати особливості функціонування відомчих професійних навчальних закладів періоду форсованої індустріалізації;
- з'ясувати особливості системи державних трудових резервів у роки Другої світової війни;
- дослідити особливості діяльності системи ДТР в умовах повоєнної відбудови.

Об'єктом дослідження є професійно-технічна освіта СРСР.

Предмет дослідження – закономірності та особливості функціонування закладів професійно-технічної освіти за доби сталінського тоталітаризму.

Хронологічні рамки дослідження становлять 1928–1953 рр. і визначаються часом існування сталінської тоталітарної системи. Нижня межа – зосередження диктаторської влади в руках Й. Сталіна, початок форсованої індустріалізації у країні. Верхня межа – смерть Й. Сталіна, початок пом'якшення режиму і курс на згортання системи трудових резервів як напіввоєнізованої структури підготовки молодих робітників.

Географічні межі дослідження – територія СРСР у кордонах відповідного історичного періоду.

Методологічна база роботи ґрунтується на загальних принципах наукового пізнання. Її основу становлять принципи історизму, об'єктивності, всебічності та антропологізму. Використано загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, конкретизація) і спеціально-історичні методи (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, ретроспективний).

Наукова новизна дослідження полягає в аналізі широкого кола джерел та літератури і дослідженні особливостей функціонування професійно-технічної освіти за доби сталінського тоталітаризму.

Апробація. Положення і висновки даної роботи знайшли відображення у доповіді на XI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи», що відбулася 28 травня 2024 р. на базі Сумського державного університету [19].

Практичне значення результатів: матеріали кваліфікаційної роботи в подальшому можуть бути використані для науково-дослідницької роботи і в навчальній діяльності.

Структура роботи відповідає поставленій меті та завданням дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

Бібліографічний опис джерел та літератури складено відповідно до вимог ДСТУ 8302: 2015.

Ключові слова: професійна освіта, трудові резерви, робітничі кадри, сталінський тоталітаризм, II Світова війна, відбудова економіки, школи ФЗУ, школи ФЗН, ремісничі училища, учнівський побут.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

На сьогодні питання системи державних трудових резервів СРСР у роки II Світової війни та повоєнної відбудови (1940-1950 рр.) не є детально вивченим серед сучасних науковців. Дана тема, насамперед, була важливою для радянських істориків, які приділяли важливу увагу вивченню особливостей діяльності системи державних трудових резервів Радянського Союзу. Разом з тим, і на сьогодні існують певні дослідження, яку слугують важливою джерельною базою для даної роботи. У такому випадку важливо підкреслити, що дана тема досліджується насамперед з точки зору того, наскільки за радянських часів розвиток трудових резервів перебував під впливом панівної ідеології і наскільки військові дії і повоєнна відбудова впливали на становище трудових резервів, які слугували важливою складовою радянської економіки.

З огляду на це, спершу зазначимо, що дане питання висвітлюється насамперед у працях радянських істориків. Так, варто зазначити працю Е. С. Котляр, у якій було детально розглянути особливості функціонування системи трудових резервів Радянської Союзу у роки Другої світової війни. Досліджується роль системи трудових резервів у розвитку радянської держави, її участь у задоволенні потреб тогочасної економіки, суспільства та військових цілей. Окрім цього, дана праця слугує невід'ємним джерелом вивчення повсякденного трудрезервників, що необхідно розглянути у даній роботі [8].

Окрім цього, варто звернути увагу на працю британського історика, професора Університету Східного Лондону (University of East London) Дональда Фільцера (Donald Filtzer). Йому належить дослідження «*Soviet Workers and Late Stalinism*», у якому автор детально дослідив особливості робітничої верстви населення Радянського Союзу у роки повоєнної

відбудови. Використовуючи раніше недоступні архівні джерела, Дональд Фільцер вперше описує трагічні труднощі, з якими зіткнулися робітники та їхні сім'ї одразу після війни; умови житла та охорони здоров'я; особливі проблеми молодих робітників; умови праці в промисловості; а також величезні навантаження, які політика режиму накладала не лише на масу населення, але й на згуртованість та відданість ключових інститутів сталінської політичної системи, насамперед профспілок та прокуратури. Таким чином, дана праця слугує основним джерелом для вивчення життя представників трудових резервів у роки повоєнної відбудови [20].

Наступна праця – праця А. М. Веселова, у якій радянській історик дослідив особливості професійно-технічної освіти в Радянському Союзі. Він розкриває особливості розвитку професійно-технічної освіти у державі на той час, а також звертає увагу на роль трудових резервів. Окрім цього, досліджує особливості підготовки трудових резервів, їх навчання, повсякденного життя тощо [3].

Монографія С. Я. Батишева детально розглядає професійно-технічну освіту в період форсованої індустріалізації. Дана праця ширше досліджує устрій та роботу шкіл ФЗУ, які були характерними для 1920-1930 рр. [2].

Архівні документи з Державного архіву Сумської області дозволили більш детально ознайомитися із школами ФЗУ в добу форсованої індустріалізації. Дана інформація висвітлює устрій, становище, і роботу наведеної школи, що дуже позитивно сказалося на дослідженні [4].

Окрім цього, досліджував питання професійної підготовки трудових резервів (робітничих кадрів) у радянській Україні український історик А. В. Селецький. Так, вчений розкриває особливості професійної підготовки робітничих кадрів у своїй монографії, однією зі складових якої є розкриття питання державних трудових резервів у 1940-1959 рр. [18].

Також наразі існує низка наукових статей вітчизняних дослідників, присвячених професійно-технічній освіті в СРСР у добу сталінського

тоталітаризму. Сучасні дослідження дають змогу вивчити особливості системи державних трудових резервів без впливу радянської ідеології, яка вплинула на праці істориків радянської доби. Тому наявні сучасні наукові праці вітчизняних дослідників дають змогу дослідити особливості шкіл ФЗУ і діяльності ДТР із використанням правдивого та об'єктивного матеріалу, тим самим визначивши не лише важливу роль державних трудових резервів у відбудові економіки Радянського Союзу, але й визначити їх вплив на тогочасне суспільство і молодь зокрема, а також стан тогочасної професійно-технічної освіти.

Враховуючи вивченість даного питання вітчизняними та радянськими істориками, саме їх праці слугують основою даного дослідження. Окрім цього, важливу роль у даній роботі посідає праця британського історика Д. Фільцера, який також досліджує особливості функціонування професійно-технічної освіти. Отже, на основі цих та інших праць наразі важливо більш детально дослідити особливості професійно-технічної освіти в СРСР у добу сталінського тоталітаризму та розглянути особливості підготовки представників трудових резервів у період дослідження.

РОЗДІЛ II. ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА ОСВІТА В ПЕРІОД ФОРСОВАНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ (кінець 1920-х – 1930-ті рр.)

2.1. Загальна характеристика радянської профтехосвіти кінця 1920-х – 1930-х рр.

У кінці 1920-х років, завдяки успіхам соціалістичної індустріалізації, виявилася значна невідповідність між потребами швидко зростаючої промисловості у кваліфікованих робітниках, майстрах, техніках і інженерах та повільними темпами їх підготовки в системі професійно-технічної освіти.

На XIII Всеросійському з'їзді Рад (1927 р.) було підкреслено, що професійно-технічна освіта має тісний зв'язок із завданнями індустріалізації і повинна привертати особливу увагу держави та суспільства.

З'їзд вказав на необхідність розширення та вдосконалення підготовки кваліфікованих робітників, підвищення загальноосвітнього рівня вступників до шкіл фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), а також раціональнішого використання їх праці при виконанні промислових завдань. Перед школами ФЗУ було поставлено завдання формування професійної майстерності учнів, надаючи їм знання і навички, необхідні для успішної роботи в промисловості. Ці завдання визначали зміст навчання, організацію і напрямок всієї навчально-виховної роботи в школах ФЗУ. У школах ФЗУ вивчали загальноосвітні, загальнотехнічні і спеціальні предмети, що підвищувало загальний культурно-технічний рівень учнів.

До кінця 1920-х років було створено школи ФЗУ з різними термінами навчання: дворічні для підготовки робітників III та IV розрядів, дві з половиною та трирічні для підготовки робітників-універсалів V-VI розрядів, три- та чотирирічні для підготовки висококваліфікованих робітників.

Школи ФЗУ швидко завоювали авторитет серед молоді і стали основною формою підготовки кваліфікованих робітників. За 1920-1940 рр. в

школах ФЗУ було підготовлено близько 2,5 мільйона робітників для різних галузей народного господарства. Школи ФЗУ відіграли значну роль у розвитку промисловості країни, забезпечуючи підприємства кваліфікованими кадрами, теоретично і практично підготовленими до самостійної роботи.

Введення трудової повинності та розвиток системи внутрішньозаводського курсового навчання стали новими формами підвищення культурно-технічного рівня робітників.

У 1920-х та на початку 1930-х років набуло більш організованого характеру навчання на професійно-технічних курсах та в учбово-показових майстернях.

На професійно-технічних курсах здійснювалася підготовка нових робітників зі строком навчання від шести місяців до одного року, майстрів з висококваліфікованих робітників (навчання два роки), а також підвищення кваліфікації робітників (навчання від одного до двох років).

На початок 1930 року, за офіційними даними, на 2019 курсах навчалася 180 тисяч осіб.

У 1930-х роках в СРСР проводилася соціалістична реконструкція всіх галузей народного господарства на базі нової техніки. Було запущено велику кількість нових фабрик, заводів, шахт, рудників, залізниць, що сприяло зростанню робітничого класу.

Цей період став часом значного покращення навчально-виховної роботи у технічних навчальних закладах та системі підготовки кадрів. Рішення партії та уряду щодо загальноосвітніх шкіл також сприяли покращенню роботи професійно-технічних шкіл і курсів, допомагаючи подолати методичні та педагогічні проблеми та спрямувати навчально-виховну роботу на правильний шлях.

Таким чином, вже в перші роки Радянської влади склався різнобічний підхід до підготовки кваліфікованих робітників, визначення змісту їх навчання, обсягу знань, умінь і навичок, які вони повинні опанувати.

Однак, незважаючи на значні зусилля, підготовка робітників як у системі внутрішньозаводського навчання, так і в школах ФЗУ, значно відставала від потреб промисловості. Школи ФЗУ часто готували кадри за спеціальностями, які не були критично потрібними підприємствам. Це пояснювалося браком матеріально-технічної бази для навчання складним професіям і відсутністю планування у підготовці кадрів.

У листопаді 1929 року резолюцією Пленуму ЦК ВКП(б) школи ФЗУ було передано з підпорядкування Головпрофосу у безпосереднє підпорядкування підприємств. Це рішення на той час відіграло позитивну роль, оскільки сприяло уніфікації системи підготовки робітничих кадрів, створенню міцної матеріально-технічної бази, умов для виробничої практики та залученню до навчання інженерно-технічних працівників та кваліфікованих робітників. Школи ФЗУ стали більш орієнтованими на потреби виробництва та отримали кваліфікованіше керівництво.

Проте, згодом виявилися і негативні наслідки передачі шкіл у підпорядкування підприємств. Наприкінці 1930-х років стало зрозуміло, що в нових умовах неможливо досягти єдиного державного підходу до організації та змісту професійно-технічної освіти, а також до планування підготовки кваліфікованих робітників на перспективу. Підприємства підпорядковували навчання своїм виробничим потребам, що призвело до скорочення термінів навчання. Школи ФЗУ готували робітників для конкретних підприємств, через що навчалися в них здебільшого представники масових професій. Новобудови та підприємства, де не було можливості організувати школи, практично не забезпечувалися кваліфікованими робітниками.

Незважаючи на вжиті заходи для розвитку різних видів і форм професійно-технічної освіти, проблема підготовки кваліфікованих робітників для народного господарства залишалася невирішеною. Необхідно було надати робітникам нові знання, допомогти їм швидко, без відриву від виробництва, освоїти нове обладнання та технологічні процеси. Ці завдання могли бути вирішені через додаткове навчання робітників безпосередньо на виробництві шляхом організації курсів та шкіл, де робітники могли б поглиблювати свої технічні знання та розширювати виробничий досвід, залежно від конкретних вимог виробництва.

У 1931 році при Наркомпросі було створено Міжвідомчу комісію, до складу якої увійшли представники Наркомросу, ВРНГ, НКПС, профспілок та інших організацій. Ця комісія розробила єдину систему додаткового навчання робітників на виробництві. Затверджена Раднаркомом СРСР, ця система включала:

- вступні курси для нових робітників, розраховані на 20 занять.

- виробничо-технічні курси, які мали на меті дати учням знання на рівні початкової загальноосвітньої школи та підвищити їх кваліфікацію за спеціальністю.

Виробничо-технічні курси склалися з трьох частин:

1. Перша частина була для робітників з певним освітнім рівнем, але без кваліфікації. Тут вони здобували професію за 5 місяців.

2. Друга частина для малограмотних робітників без кваліфікації. За 10 місяців вони отримували професію та ліквідовували свою малограмотність.

3. Третя частина для кваліфікованих робітників з низьким рівнем освіти. За 8,5 місяців вони підвищували свій виробничо-технічний рівень та отримували загальноосвітню підготовку на рівні початкової школи.

Також було організовано робітничі технічні школи, де робітники підвищували кваліфікацію для виконання робіт, що тарифікуються за VI-IX

розрядами, і отримували загальноосвітні знання на рівні семи класів. У цих школах готували переважно нижчий технічний персонал.

Однак і ця система додаткового навчання не могла задовольнити зростаючі потреби промисловості в кваліфікованих робітниках. Через два роки курси та робітничі технічні школи були перетворені на виробничо-технічні курси першого та другого ступеня. На першому ступені робітники за шість місяців навчання здобували нову професію, а на другому ступені за десять місяців підвищували свою кваліфікацію.

Реконструкція народного господарства, розвиток техніки та вдосконалення технологій виробництва висували нові вимоги до культурно-технічного рівня робітників. Необхідно було надавати робітникам глибші та міцніші знання, допомагати їм швидко, без відриву від виробництва, освоювати нове обладнання та технологічні процеси. Пленум ЦК ВКП(б), що відбувся у грудні 1935 року, вказав на необхідність систематичного навчання всіх робітників на виробництві в гуртках технічного мінімуму, стахановських школах, на курсах майстрів соціалістичної праці та різноманітних курсах цільового призначення.

Навчання в гуртках технічного мінімуму, яке тривало 118-120 годин, було обов'язковим для всіх робітників. Це навчання мало важливе значення в період індустріалізації країни, оскільки сприяло підвищенню продуктивності праці, зниженню браку і собівартості продукції. Гуртки створювалися для робітників різних спеціальностей, а заняття закінчувалися складанням іспитів. Ці гуртки відіграли важливу роль у підвищенні культурно-технічного рівня робітничого класу.

Стахановські школи мали на меті ознайомлювати робітників з передовими методами праці новаторів виробництва. Вони вперше з'явилися на фабриці «Паризька комуна» і швидко здобули популярність на підприємствах країни.

Курси майстрів соціалістичної праці були призначені для робітників-новаторів, які підвищували свої політичні, загальноосвітні та спеціальні знання, а також освоювали складні види робіт за своєю професією. Термін навчання на цих курсах становив 2,5 роки. Після закінчення курсів робітників зазвичай призначали бригадирами, майстрами цехів або інструкторами виробничого навчання.

Третій п'ятирічний план, прийнятий XVIII з'їздом партії, передбачав значне підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу до рівня інженерно-технічних працівників. У цих умовах система підготовки та підвищення кваліфікації робітників, створена у 1930-х роках, перестала задовольняти потреби народного господарства. Мережа шкіл ФЗУ значно скоротилася, і через брак кваліфікованих робітників темпи зростання виробництва та будівництва сповільнювалися. Відомче підпорядкування шкіл ФЗУ не дозволяло направляти робітників у ті райони, де вони були особливо потрібні [5, с. 39-44].

Вступ СРСР на шлях завершення будівництва соціалістичного суспільства та поступовий перехід від соціалізму до комунізму вимагали нових завдань щодо підготовки кваліфікованих робітничих кадрів і підвищення їх культурно-технічного рівня. Для вирішення цих завдань були потрібні нові, більш досконалі форми підготовки робітників на плановій основі, з урахуванням державних інтересів, зростаючих потреб у кадрах та перспектив розвитку різних галузей народного господарства.

2.2. Становище відомчих навчальних закладів на прикладі школи ФЗУ Сумського машбудзаводу ім. Фрунзе.

Як було зазначено у минулому підрозділі, школи фабрично-заводські учнівства (ФЗУ) відігравали важливу роль у підготовці кваліфікованих кадрів для промисловості Радянського Союзу.

Даний підрозділ розглядає і досліджує школу ФЗУ Сумського машбудзаводу ім. Фрунзе за архівною справою *“Доклад комиссии по обследованию школы фабрично-заводского ученичества. Акты ревизий финансовой деятельности заводского комитета при Сумском машиностроительном заводе, обследованной Сумской индустриально-технической профессиональной школы»* [4].

Школа ФЗУ при Сумському машинобудівному заводі ім. Фрунзе на початку 1929 року представляла типовий навчальний заклад такого типу, який поєднував загальноосвітні і професійні знання, орієнтуючись на потреби виробництва.

Склад школи станом на 10 січня 1929 року: в школі зайнято 106 осіб із базового підприємства заводу, а також ще шість осіб із сільмашзаводу. З наявного контингенту дівчат – 14 осіб, комсомольців – 83 особи. Всі 106 учнів були розподілені по цехам.

Програма навчання цілком і повністю розроблялась Головпрофосом відповідно до програми семирічної школи з поглибленим технічним ухилом у машинобудування, що повністю відповідає вимогам заводу. Основні матеріали для навчання надає Головпрофос, також матеріали програми по кожному предмету місці. Кожен предмет має свій план і розклад занять, які обговорюються і затверджуються на педагогічній раді. Після затвердження плану складається головний календарний план, який погоджується з часом, відведеним на кожен предмет.

Під час обстеження виявилось, що програма Головпрофосу не передбачає уроків креслення для третього курсу учнів. Враховуючи, що

креслення для третього курсу є вкрай необхідним, його все-таки було введено поза планом. За три роки навчання учень має за програмою Головпрофосу отримати знання семирічної школи, зокрема з математики. Перед випуском учень вже знайомий з застосуванням логарифмів і логарифмічної лінійки. На кожен предмет навчання в тиждень відводиться наступний час: математика і геометрія – 16 уроків, машинознавство і механіка – вісім, технологія металів – 10, фізика – шість, українська мова – сім, російська мова – сім, природознавство – шість, гігієна – три, фізкультура – чотири. За думкою комісії, в програмі немає нічого зайвого і вона цілком відповідає практичним заняттям учнів.

Завод висуває до Головпрофосу вимоги, щоб програма навчання ФЗУ була тісно пов'язана з практичним навчанням учнів і не містила нічого зайвого, що не потрібне учню на виробництві. Головпрофос керує як теоретичною частиною навчання, так і всім іншим управлінням школи.

За весь час існування школи завод не давав школі ніяких цільових завдань, тобто при кожному наборі учнів зовсім не визначається, кого повинна школа готувати до випуску і в якій кількості за спеціальностями. Таким чином, розподіл учнів по цехах проходить незалежно від потреби у поповненні кваліфікації. Школа недостатньо забезпечена підручниками, немає зайвих посібників. Наглядних посібників до 1928 року зовсім не було, а наявних на даний момент недостатньо. Необхідно поповнити наочні посібники з хімії та фізики, оскільки їх відсутність знижує якість викладання та навчання. З огляду на поповнення підручниками і посібниками, їхня закупівля на 1928–1929 рік збільшена.

При школі є педрада, шкільна рада та учком. Педрада розробляє навчальний план і обговорює питання, що стосуються методів викладання. До педради прикріплені два учні, в присутності яких обговорюються всі питання компетенції педради. Педрада за 1928 рік засідала дев'ять разів.

Шкільна рада, що складалася зі старост, майстрів, викладачів і викладачів учкому, вирішує всі питання шкільного життя: налагодження дисципліни, виключення та підтягування учнів тощо. Учком, який є організацією учнів, є помічником шкільної ради та адміністрації школи у проведенні тих чи інших заходів вищих організацій. Він також є представником інтересів учнів. Робота учкому слабка в області підтримання дисципліни та допомоги іншим шкільним організаціям. На думку комісії, слабкість роботи пояснюється недостатнім керівництвом бюро ЛКСМ, проєктом організації ще двох комісій при заводі – санітарної та виробничої.

Наявність 83 комсомольців серед 112 учнів, здавалось би, повинно було забезпечити гарний моральний стан школи, однак положення таке: відзначається несерйозне ставлення до того, що говорять вчителі, а також до виконання домашніх завдань. Заходи щодо дотримання шкільного порядку не можуть забезпечити нормального положення. Під час обстеження вся учком організація повністю була на перерві за школою. Відсутність авторитету у школі до педагога Дмитрієва серед учнів зацікавив комісію, яка взялася за виявлення причини. Виявилось, що Дмитрієв всіма силами намагається підняти дисципліну, але ставлення учнів до навчання не настільки хороше, як хотілося б комісії. Однак є моменти незадоволення серед учнів, встановлено близько двох випадків грубого поводження з учнями. На думку комісії, керівництво учкомом з боку ЛКСМ не піднімає авторитет, а, навпаки, знижує його. За заявами вчителів видно, що частина учнів дивляться на школу і навчання як на необхідність, яку потрібно терпіти, щоб потрапити на завод.

Підриву дисципліни сприяли наступні заяви: у 1928 році виключено зі школи 18 осіб, і жоден з них не був знятий з виробництва, що деморалізувало певну частину учнів.

Комісія вважає, що до виключення учнів необхідно підходити більш обережно. Якщо вже виключати, то виключати і з виробництва, бо

виключення зі школи деякої частини учнів зустрічається з радістю, і за такої ситуації відновити дисципліну дуже важко. Авторитет викладачів серед основної маси учнів цілком солідний, за винятком двох викладачів суспільствознавства і машинознавства, не через їхню слабкість, а через відсутність педагогічних навичок.

Набір до школи у 1928 році відбувався за таких умов: заяви від учнів почали надходити ще задовго до прийому. Для проведення набору була створена комісія з шести осіб, яка була затверджена відповідними органами. Комісією керував завідувач школи. Всього було подано 308 заяв про прийом, з яких комісія відібрала 132, які заслуговують на прийом. Однак із 132 осіб надали документи лише 75, з яких вісім осіб не з'явилися на випробування, а дев'ять осіб не пройшли його.

Медична комісія відсіяла 21 особу, таким чином для остаточного прийому залишилося 45 осіб, з яких було відібрано і прийнято лише 32 учні, решта не пройшли відбір.

На думку комісії, набір проводився неправильно, однак, незважаючи на це, комісія під тиском райкому була змушена відкинути підготовку кандидатів і приймати головним чином за соціальним становищем. В результаті прийняли малограмотних учнів, яких перед навчанням за програмою ФЗУ потрібно було перепідготувати.

Порівнюючи у відсотках результати прийому, загальні показники показують велике невідповідність під час набору учнів і розподілу по цехах. Як і в попередні роки, школі не було дано цільових завдань, яких кваліфікацій потребує завод. Розподіл по цехах відбувався випадково, залежно від місць у цехах, бажання учнів та їхнього стану здоров'я. Прийнято 27 хлопчиків, п'ять дівчаток.

Шкільні приміщення не підходили: прохідні кімнати, окремі групи учнів заважають один одному займатися, що негативно впливало на

навчання. На уроках креслення учні не всі вміщувалися в кімнаті. Приміщення були брудні, потребували ремонту.

Щодо нових учнів, які вперше потрапили на завод, існують правила поступового і послідовного ознайомлення їх з різними роботами: слюсарними, токарними тощо, щоб вони фактично ознайомилися з усіма роботами та інструментами. Але у нас такого немає: учнів перекидають з роботи на роботу без плану, залежно від наявності інструментів та місць у цехах. Учень неправильно знайомиться з роботами, і більше часу витрачає на ознайомлення.

Після ознайомлення учень остаточно закріплюється на одній роботі. Випускників не перевіряють, їхню подальшу спеціалізацію мало контролюють, а взагалі за їхнім розвитком не слідкують.

У котельному та ливарному цехах основна маса учнів сконцентрована в навчальних бригадах: є слюсарна і токарна бригади. За навчанням учнів у бригадах слідкують інструктори, які не всі виконують свої обов'язки належним чином.

У ковальському цеху навчання проходить задовільно, хоча горни за ними остаточно не закріплені.

У ливарному цеху всі учні під керівництвом майстрів, індивідуальне навчання і їхня кваліфікація визначається швидше, ніж в інших цехах.

У ливарному цеху учням не дають серйозної роботи, вони весь час працюють над дрібницями. Некваліфіковані робітники стають майстрами швидше, ніж давно працюючі учні. Учні скаржаться на рідкі відвідування цеху.

У токарному цеху ситуація з індивідуальним навчанням дуже погана: учні працюють на несправних верстатах, частина учнів без діла шатається по цеху через брак верстатів.

У котельному цеху навчання йде нормально: учні зайняті розміткою, підсобними роботами, виготовленням нескладних речей.

У слюсарному цеху навчання проходить нормально, але відбувається масова серійна робота, як арматура тощо. Потрібно з часом збільшувати ступінь складності роботи, чого зараз немає. Інструктор Пономаренко, за словами учнів, має улюбленців, яких навчає, а на інших мало звертає уваги. Учні насосної бригади насосного цеху на виробництві не лише відпрацьовують себе за розцінками, але й приносять певний прибуток.

Через певний проміжок часу учні перевіряються на успішність за трибальною системою. Відстаючих підтягувати шляхом періодичних бесід з батьками та через учком і шкільну раду.

Висновки та пропозиції комісії

1. Розподіл учнів по цехах і виробництвах визначати за планом і завданням.

2. Дотримуватися точно існуючих положень про підготовку учнів, прийнятих до школи, щоб не витратити зайвого часу і коштів на їх перепідготовку.

3. Підібрати і закріпити постійний штат педагогів, оскільки часта їх зміна веде до небажаних наслідків відставання тощо.

4. Розробку навчальних планів проводити за участю інструкторів практичного навчання.

5. Необхідно подальше поповнення школи деякими підручниками українською мовою та наочними посібниками.

6. Більш обережно підходити до виключення зі школи, і якщо вже виключати, то знімати з виробництва.

7. Бюро ЛКСМ зайнятися питанням підвищення дисципліни, працездатності шкільних облікових організацій і авторитету школи, а також посилити виховну роботу.

8. Змінити шкільне приміщення, в крайньому випадку відремонтувати наявне.

9. Відзначити випадки грубого поводження з учнями з боку Дмитрієва і запропонувати йому усунути це в майбутньому.

10. Учні-комсомольці не перевантажувати комсомольською діяльністю та діяльністю громадських організацій, оскільки через перевантаження вони відстають від інших учнів.

11. Розглядати скарги учнів своєчасно, не допускаючи їх затримки на два місяці.

Результати фінансової ревізії Сумської індустріально-технічної профшколи за 1929 рік свідчать про деякі недоліки в управлінні фінансами. Попередній залишок у касі завкому та коштів каси взаємодопомоги вказує на нестабільність фінансового стану школи. Зокрема, зазначено затримки у сплаті членських внесків до підрайкому металістів. Це може призвести до порушення фінансової дисципліни та негативно позначитися на функціонуванні школи.

Також виявлено певні недоліки у веденні фінансової звітності, зокрема, недостатню документацію щодо витрат, пов'язаних з діяльністю культкому та каси взаємодопомоги. Це може призвести до нестачі або нераціонального використання коштів, що є неприйнятним у контексті ефективного управління фінансами.

Ревізійна комісія надає ряд рекомендацій для вдосконалення фінансового управління в профшколі. Серед них - дотримання графіку внесків та уникнення затримок у сплаті членських внесків, контроль за витратами та їх документування, підтримка дисципліни у веденні фінансової звітності, регулярні ревізії та звітність.

Загалом, ревізійна комісія вважає, що фінансова діяльність профшколи потребує посиленого контролю та організованості для забезпечення ефективного використання коштів і своєчасного виконання фінансових зобов'язань. Це важливий крок для забезпечення стабільності та розвитку закладу освіти.

РОЗДІЛ III. СИСТЕМА ДТР В РОКИ II СВІТОВОЇ ВІЙНИ

3.1. Створення системи трудових резервів

Кінець 1930х років знаменував собою складний етап у політичному та економічному житті Радянського Союзу. Довоєнний період був складним насамперед з точки зору напруженої ситуації у Західній та Центральній Європі, яка свідчила про ймовірне загострення ситуації і у самому Радянському Союзі. Окрім цього, напруженою була ситуація і з точки зору економіки, оскільки, не дивлячись на мирний договір внаслідок підписання пакту Молотова-Ріббентропа між Радянським Союзом та Німеччиною, Радянський Союз відчував можливу загрозу іноземного поневолення. Як наслідок, були прийняті історично важливі на той час рішення, що передбачали перебудову системи професійної підготовки кваліфікованих робітників. Таким чином, було створено систему державних трудових резервів, які мали відігравати важливу роль у передвоєнному економічному розвитку держави. Саме у створенні нової системи підготовки робітників Радянський Союз вбачав можливість забезпечення належного внутрішнього та зовнішньоекономічного становища держави [18, с. 146].

Отже, наприкінці 1930-х – початку 1940-х рр. у СРСР виникла потреба у ще більшій активізації внутрішнього виробництва – як на користь мирного періоду розвитку держави та задоволення потреб суспільства, так і на користь її військового потенціалу. Таким чином, під час підготовки до ймовірного початку війни правляча партія і радянський уряд ухвалили рішення щодо створення державних резервів і мобілізаційних запасів: виробничих потужностей, стратегічної сировини, палива і продовольства. Усе це було закріплено у постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про план накопичення держрезервів та мобзапасів на 1940 р.», а також у такій самій постанові на 1941 рік. Однією з її складових було створення системи

трудоу резервів, яка передбачала здійснення особливої підготовки фахівців у закладах виробничого навчання [10].

До початку передвоєнного розвитку економіки Радянського Союзу відбувався активний розвиток професійно-технічного навчання, що припав на 1930-1940 рр. У цей час стабільно зростала кількість навчальних закладів, які готували виробничі кадри, що було зумовлено прискореним індустріальним розвитком держави. У цей час зростала кількість заводів, фабрик та інших підприємств, які потребували кваліфікованих працівників. Отже, логічним був і розвиток професійно-технічної освіти. Однак, як було зазначено попередньо, 1939-1941 рр. стали переламними у контексті розвитку професійно-технічної освіти, оскільки у цей час потреба у кваліфікованих робітниках з'явилась не за рахунок прискореної індустріалізації СРСР, а за рахунок можливої війни, яка ставала все ближчою. Отже, наступний період розвитку професійно-технічної освіти, що припадає на 1941-1958 рр., характеризується новим напрямком розвитку професійно-технічної освіти, а саме – створенням та функціонуванням системи державних трудових резервів [3, с. 7].

Таким чином, початок створення системи державних трудових резервів припадає на 1940 рік. Саме у цей час було видано Наказ «Про державні трудові резерви СРСР». Згідно з даним законом передбачалось:

- щорічно готувати від 800 тис. до 1 млн осіб шляхом навчання міської та колгоспної молоді, які мали слугувати основою державних трудових резервів;

- місцем для їх підготовки було визначено ремісницькі училища, залізничні училища та школи фабрично-заводного навчання;

- термін навчання складав від шести місяців до двох років;

- навчання було безкоштовним, а студенти перебували на забезпеченні держави;

- держава мала можливість використовувати трудові резерви у випадку необхідності та залучати молодих людей на виробництво [13, с. 371-372].

Окрім цього, підкреслимо, що додатковим був Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність тих, хто навчається у ремісницьких, залізничних училищ та шкіл ФЗН за порушення дисципліни та самовільний вихід зі школи (училища)». Згідно з даним наказом передбачалось, що порушники мали понести покарання у вигляді виключення із закладу освіти, а також у вигляді подальшого відбування покарання у трудових колоніях протягом одного року. Таким чином, молоді люди, хлопці та дівчата у віці 15-18 років, за порушення дисципліни, а також інші порушення встановлених норм, мали відбутися покарання у трудових колоніях, де їх праця також безоплатно використовувалася на користь держави [11, с. 105]. Не виключено, що у такому випадку молоді люди долучались до виконання тяжкої праці у тилу під час Другої світової війни.

Особливо важливо звернути увагу на те, як саме здійснювалась підготовка трудових резервів у відповідних закладах до початку німецько-радянської війни. Так, у перший рік навчання було здійснено підготовку у школах та училищах державних трудових резервів за 360 професіями. В основні підготовки – ідеологія марксизму-ленінізму, яка передбачала підготовку майбутніх робітників не лише з теоретичної, але й з практичної точки зору, тож у процесі навчання вони поступово набували практичні навички наданих ним професій. Вони самостійно виготовляли продукцію – у майстернях навчальних закладів та підприємств, що надавало їм можливість отримати необхідні знання, вміння та навички. При цьому більшу частину часу, який надавався на підготовку, було присвячено саме теоретичному навчанню. Окрім цього, завдяки створенню системи державних трудових резервів існувала можливість стандартизувати навчальний процес у закладах професійно-технічної освіти, що надавало

можливість готувати майбутніх робітників за єдиними вимогами [8, с. 16-17].

Таким чином, підкреслимо, що система державних трудових резервів була створена для того, аби мобілізувати трудові ресурси держави на потреби довоєнної та воєнної економіки. Разом з тим, готувались у таких закладах представники молоді – дівчата та хлопці у віці 15-18 років, тож ще з молодого віку українці того часу ставали робітниками, які виконували важку працю, що викликає низку суперечностей на сьогодні, у роки відсутності панування радянської ідеології. Особливо суперечним був не лише вік, але й те, що у складі трудових резервів здійснювалась підготовка не лише хлопців, але й дівчат. Відповідно, використовувалась не лише праця юнаків, але й дівчат підліткового та юнацького віку, завдяки яким радянська влада прагнула компенсувати втрати робітників-чоловіків на фронті. Отже, у цей час активно мобілізувався трудовий потенціал дівчат, які у багатьох випадках працювали на рівні з хлопцями [6].

Отже, підготовка молоді у якості трудових резервів, і дівчат, і хлопців, цілком відповідало і потребам, і політики тогочасної радянської держави.

3.2. Евакуація установ ДТР і діяльність шкіл ФЗН та училищ у радянському тилу

Враховуючи те, що діяльність системи державних трудових резервів припала на роки Другої світової війни, важливим питанням було збереження підготовки трудрезервників навіть за умов військових дій. Таким чином, чимала кількість професійно-технічних закладів освіти – училищ та шкіл – було евакуйовано вглиб держави для того, аби й надалі продовжувати забезпечувати виробництво усе новими робітниками. В цілому, на початку війни школи ФЗН та училища зіткнулись з низкою складнощів: чимало педагогів та майстрів були мобілізовані на фронт, окрім цього, зростала

потреба у використанні праці трудрезервників для виробництва, тож навчальний час було спрямовано у тому числі і на задоволення потреб виробничої сфери. Таким чином, діяльність закладів професійно-технічної освіти була спрямована насамперед на виконання оборонних замовлень, тож на цей час школи ФЗН та училища були незамінними з точки зору задоволення воєнних потреб держави [8, с. 21].

Разом з тим, важливо зазначити, що у цей час система державних трудових резервів зіткнулась з труднощами не лише у контексті недостатньої кількості педагогів та майстрів, які б готували молодь, але й за рахунок того, що значна кількість шкіл ФЗН та училищ перебували на окупованих територіях. Як наслідок, усе це могло б негативно вплинути на процес підготовки трудових резервів та задоволення потреб держави. Однак, як зазначається у джерелах, у цей час за рахунок спільних зусиль керівних органів мережа закладів системи державних трудових резервів не скоротилась, а навпаки – дещо збільшилась. Враховуючи це, за умов війни діяльність системи державних трудових резервів дала можливість забезпечити СРСР необхідними трудовими ресурсами [14, с. 409-410].

Окрім цього, у цей час, як було зазначено попередньо, було евакуйовано низку шкіл ФЗН та училищ, які готували трудові резерви. Більшість з них було евакуйовано з західної частини Радянського Союзу, насамперед – з України. Також було евакуйовано низку підприємств, які після початку війни функціонували у радянському тилу. На таких підприємствах залучалась робота представників трудових резервів – хлопців та дівчат, які далеко не завжди були фізично спроможні виконувати поставлені завдання, однак їхня праця й надалі застосовувалась, адже саме це дозволяло компенсувати втрати чоловічих трудових ресурсів, які були мобілізовані на фронт.

Одним із закладів, які було евакуйовано, було Харківське управління професійно-технічної освіти, евакуація була здійснена до міста Куйбишев.

Від'їзд колективів училищ, шкіл ФЗН та учнів здійснювався організовано, навіть не дивлячись на те, що німецькі війська вже були у місті. Переміщення виробництва із західних областей на схід, здійснене у стислі терміни, хоча й з досить вагомими втратами. Заводи, а з ними й училища, евакуювалися за планом на Урал і Східні райони Сибіру. Тільки на Урал прибуло понад 800 великих підприємств із західних районів країни, а з ними – кілька сотень училищ. Наприклад на площах Челябінського тракторного заводу було розміщено устаткування 23 підприємств, серед яких були й харківські разом із підшефними училищами. Окрім цього, обладнання харківських підприємств та їх училищ були розміщені і на площах Уральського турбомоторного заводу [15].

Окрім цього, відомо про евакуацію училищ та шкіл ФЗН Донбасу, які було евакуйовано у східні регіони Радянського Союзу – у Заволжя та Урал. Основними складнощами, що виникали у процесі евакуації, були постійні обстріли, які ставали причиною смерті учнів у дорозі. Окрім цього, не було достатньо продуктів харчування, у результаті чого діти відставали від ешелону в пошуках їжі. Також відомо, що до місць призначення дістались далеко не усі заклади, які було евакуйовано. Серед закладів ДТР на Донбасі мобілізації підлягало 39 ремісничих та залізничних училищ і 129 шкіл ФЗН, у яких навчалось 69620 підлітків, однак до місць призначення дістались лише 95 навчальних закладів (56,5 %), із загальної кількості учнів 14266 чол. (20,5 %) [12].

Таким чином, важливо зазначити, що процес евакуації закладів ФЗН хоч і давав можливість забезпечити збереження стратегічно важливих виробничих процесів та робітників, які були представниками трудових резервів, однак евакуація здійснювалась у вкрай складних умовах, у результаті чого далеко не завжди вона була успішною.

Також важливо звернути увагу на особливості діяльності ДТР у тилу. Протягом Другої світової війни саме заклади ДТР ставали основою для підготовки робітників, які задовольняли оборонні потреби держави. Окрім цього, саме вони виконували низку оборонних завдань, а також і інших, ще у процесі навчання. Таким чином, діяльність ДТР у радянському тилу була спрямована насамперед на задоволення військових потреб держави – сили ДТР були мобілізовані у різні процес виробництва та до різних підприємств, що надавало можливість забезпечити стабільне виробництво озброєння, а також і продукції мирного цивільного вжитку.

Особливо активно діяльність ДТР була у східній частині СРСР, де вироблялись різні елементи озброєння. Однак, що стосується території СРСР до Уралу, то тут діяльність ДТР мала переважно негативний характер: на війну було мобілізовано більшу частину педагогів та майстрів, які були переважно чоловіками. Окрім цього, заклади ДТР потерпали від нестачі ресурсів, необхідних для організації навчального процесу. Як наслідок, мала місце проблема, пов'язана з зачиненням деяких закладів ДТР, що негативно впливало на процес підготовки трудрезервників.

Не дивлячись на це, радянські дослідники звертають увагу на зростання кількості закладів ДТР, насамперед – у тилу на Сході держави. Окрім цього, розширювався перелік спеціальностей, за якими здійснювалась підготовка майбутніх робітників у школах ФЗН та училищах. Також налагоджувалась практична професійна підготовка [3, с. 351-352].

З огляду на це, у тилу зберігалась діяльність закладів ДТР, що надавало можливість СРСР готувати робітників, а також зберігати виробничі процеси, тим самим задовольняючи свої потреби.

3.4. Відновлення мережі закладів ДТР у 1943-1945 рр.

Особливо важливо звернути увагу на те, як саме здійснювалась діяльність мережі закладів державних трудових резервів у західній частині Радянського Союзу після її звільнення від німецьких окупаційних військ, насамперед – на території України. Відомо, що чимала кількість закладів ДТР було евакуйовано у тил, інша ж частина була знищена або ж їх діяльність була призупинена внаслідок окупації. Таким чином, у 1943-1945 поставало питання відновлення мережі закладів ДТР після деокупації територій.

Слід зазначити, що на цей час поставала проблема, пов'язана з недостатньо ефективною реевакуацією закладів, які було евакуйовано на безпечні території. Так, відомо, що 316 навчальних закладів, що працювали до війни, в Україну на кінець 1945 р. з евакуації повернулись лише 4. Донбас як найбільш розвинений промисловий регіон за час окупації втратив усі 18 ремісничих училищ, а з 107 шкіл ФЗН залишилося тільки 18. Причиною цього зазначається невиконання умов організації евакуації устаткування та людей базовими підприємствами. Враховуючи це, з 1943 р. заклади ДТР, а саме – школи ФЗН та училища, поступово відбудовувались, тим самим фактично не відновлюючи, а створюючи заново мережу закладів ДТР.

Таким чином, у 1943-1945 рр. мережа закладів ДТР в Україні та інших частинах Заходу СРСР поступово відновлювалась. Усе це здійснювалося за рахунок планової мобілізації молоді з різних регіонів України, оскільки на базі цих закладів молодих людей внаслідок війни та евакуації не вистачало. Окрім цього, поступово збільшувалась кількість навчальних закладів мережі ДТР, які мали особливі спрямування, зокрема – ФЗН будівельників, які мали задовольняти потреби держави у відбудові зруйнованих будівель.

Окрім цього, варто зазначити, що важливою проблемою була не лише нестача трудових резервів, але й відсутність належних умов для їх навчання.

Так, основними проблемами, що перешкождали відновлення мережі закладів ДТР в Україні, були [9]:

- нестача навчальної та житлової площі;
- недостатня кількість обладнання, необхідного для навчання;
- відсутність гуртожитків.

Разом з тим, не дивлячись на це, протягом 1943-1945 рр. кількість закладів мережі ДТР збільшилась, що позитивно вплинуло на підготовку робітників до виконання професійних обов'язків на користь радянської держави. Однак, попри це, продовжувало започатковану до цього політику Радянського Союзу, яка передбачала активне залучення праці дітей та молоді під виглядом навчання.

Отже, у роки деокупації та закінчення Другої світової війни поступово відновлювалась мережа закладів ДТР, що знаменувало собою подальшу підготовку молодих трудрезервників до життя робітничих верств населення.

РОЗДІЛ IV. СИСТЕМА ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ В УМОВАХ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

4.1. Відбудова і розвиток установ ДТР у 1945-1950 рр.

Особливим етапом розвитку системи трудових резервів був період повоєнної відбудови. У цей час трудові резерви посідали чільне місце у Радянському Союзі, адже слугували важливою основою для підготовки трудових кадрів, які були втрачені у чисельній кількості під час Другої світової війни. Таким чином, установи ДТР виконували напрочуд важливу місію – компенсувати втрачені трудові ресурси та відновити промисловість, яка була рушієм повоєнної відбудови держави. Таким чином, у 1945-1950 рр. відбувався активний етап відбудови та подальшого розвитку установ державних трудових резервів [1].

В цілому, підкреслимо, що згідно з дослідженнями, у період 1945 – початку 1950 рр. відбувається поступова повоєнна відбудова і розвиток мережі закладів ДТР. У цей час створюється усе більша кількість ФЗН та училищ, які мали задовольняти потреби держави у кваліфікованих робітниках у різних сферах. Попередньо було визначено, що у останні роки війни важливими напрямками підготовки була будівельна галузь, важливість якої зберігалась і у повоєнні роки. Окрім цього, забезпечувалась підготовка робітників і у різні сфери промисловості, оскільки після війни важливо було налагоджувати виробничі процеси. Таким чином, було створено низку закладів, у тому числі і за новими напрямками.

Детальний опис закладів ДТР, які функціонували у 1940-1950 рр. зазначено у Таблиці 1. *(Див. Додаток В).*

Отже, згідно з даною таблицею ми бачимо, що у повоєнні роки не лише відбудовувались та розвивались вже існуючі заклади ДТР, окрім цього, створювались також і заклади, у яких готували майбутніх робітників гірничодобувної промисловості, а також сільського господарства, які на той час були стратегічно важливими для держави [1].

Також важливо зазначити, що у 1945-1950 рр. існувала низка проблем, які унеможлилювали якісне відновлення та розвиток установ ДТР. Так, спостерігались проблеми, пов'язані з недостатньою організацією навчального часу. Окрім цього, спостерігались проблеми, пов'язані з недостатнім матеріально-технічним забезпеченням установ. Поруч із цим, не дивлячись на існуючі недоліки, установи ДТР відігравали важливу роль у підготовці майбутніх робітників, які були необхідними для СРСР під час повоєнної відбудови.

4.2. Навчальний процес у закладах ДТР

Далі важливо розглянути особливості організації навчального процесу у закладах ДТР. В цілому, процес навчання у таких закладах організовувався в залежності від напрямку майбутньої професійної діяльності трудрезервників. Таким чином, у різних закладах навчальний процес характеризувався низкою особливостей. Спільним для усіх шкіл ФЗН та училищ було те, що процес теоретичного навчання був тісно поєднаним з процесом практичної професійної підготовки, під час якої учні вже працювали на виробництві, тим самим під виглядом навчальних занять активно використовувалась їх праця.

Особливо важливо зазначити, що процес навчання здійснювався під постійним впливом радянської ідеології, тому окрім вивчення предметів, які мали загальний характер або стосувались професійної діяльності, учні ознайомлювались з предметами, що мали пропагандистський характер та

були спрямовані насамперед на їх громадянсько-патріотичне виховання [16; 19].

Негативним було використання фізичної праці представників трудових резервів. Під час навчання, як було зазначено, учні вже працювали на виробничих об'єктах, при цьому для них не було створено належних умов праці, тож учні, які ще були підлітками та юнаками, виконували важку фізичну працю на рівні з дорослими, окрім цього, працювали на шкідливому для здоров'я виробництві. Також варто зазначити наступні недоліки, які були характерними для закладів ДТР того періоду:

- Відсутність достатнього матеріально-технічного забезпечення;
- Незадовільне забезпечення якісними викладацькими кадрами тощо.

Таким чином, важливою особливістю організації навчального процесу було поєднання теоретичного та практичного напрямків підготовки представників трудових резервів. Разом з тим, усе це супроводжувалось невирішеними проблемами, які негативно впливали на підготовку робітників.

4.3. Виховний процес у закладах ДТР

В цілому, варто зазначити, що у закладах ДТР особливу увагу приділяли не лише навчальному, але й виховному процесу. У такому випадку діяльність даних закладів була спрямована на комплексне виховання підростаючого покоління, що здійснювалося відповідно до вимог тогочасної радянської держави. До, під час та після війни саме заклади державних трудових резервів слугували одним із найбільш важливих місць впливу держави на тогочасну молодь. Окрім цього, слугували одним із місць впливу радянської ідеології на свідомість молодих людей.

Відповідно, вагому роль у закладах ДТР посідало патріотичне або громадянське виховання. Прищеплювалась не лише любов до рідної

держави та повага до громадян, але й здійснювалося своєрідне культивування «гвинтикової психології» у виробничому середовищі. Відповідно, заклади ДТР слугували одним із основних інструментів насаджування радянської ідеології серед молодого покоління, прищеплювання розуміння необхідності «служити» радянській державі, виконувати свій борг, як громадянина тощо.

Окрім цього, важливим напрямком виховання було насамперед трудове, оскільки навчання у закладах ДТР передбачало організацію трудової діяльності молоді. Як зазначається у джерелах, молодь у закладах ДТР використовувалась як своєрідна дешева робоча сила, що при невеликих затратах на своє утримання здійснювала досить вагомий внесок у тогочасне матеріальне виробництво. Причому праця вихованців училищ дуже часто використовувалась в галузях народного господарства, шкідливих для здоров'я дітей. Таким чином, у даних закладах трудове виховання слугувало лише підставою для використання праці дітей у різних напрямках виробництва, що дозволяло державі економити на оплаті праці.

Також слід зазначити, що виховання у процесі навчання здійснювалося у особливо жорстких тоталітарних умовах. У всіх закладах ДТР використовували авторитарну педагогіку, культ сили, а також були запроваджені жорсткі вимоги до дисципліни. Правила внутрішнього розпорядку та поведінки учнів ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН суворо вимагали, наприклад, «при наближенні керівника встати і не сідати до того часу, поки керівник не пройде або не дасть дозволу сісти. Під час звернення керівника учень стає за командою «струнко». Учням, що отримали звільнювальну на кілька годин, видається на руки записка про звільнення, де зазначається прізвище учня, з якого училища, якої групи, куди і на який час надано звільнення, а також точний час повернення до училища, школи». У інакшому випадку, як вже згадувалось попередньо, за порушення

дисципліни учні відправлялись до спеціальних трудових колоній, де їх працю також використовували на користь виробництва [17].

Таким чином, можна сказати, що виховний процес у закладах ДТР здійснювався під впливом авторитарної педагогіки та радянської ідеології, окрім цього, під виглядом трудового виховання молоді у таких закладах активно використовувалась праця учнів, які працювали у тому числі і на небезпечних та шкідливих виробництвах. Отже, виховання було спрямоване на формування тієї особистості робітника, яка була вигідною радянській державі і яка у майбутньому мала задовольняти усі її потреби.

4.4. Повсякденний побут і дозвілля трудрезервників

Особливо важливо розглянути повсякденний побут та дозвілля трудрезервників у досліджуваний період. В цілому, більшу частину життя трудрезервників у процесі навчання у закладах ДТР посідало саме навчання, оскільки у навчальних закладах вони перебували протягом більшої частини дня. Однак, у вільний час учні мали можливість самостійно організовувати своє дозвілля, що організовувалось насамперед у межах гуртожитків, у яких вони мешкали. На жаль, наразі немає достатньої кількості джерел, які б надали можливість детально описати повсякденний побут та дозвілля представників трудових резервів.

Разом з тим, існуючі джерела дають можливість зазначити, що більшість підлітків, що навчались у закладах ДТР, були мобілізовані до таких закладів з територій, які розташовувались далеко від них. Як наслідок, підлітки відчували низку психологічних проблем, пов'язаних з відривом від рідних. Усе це негативно впливало на їх загальний стан, а також лише посилювало негативне враження від існуючих порядків. Окрім цього, значну частину «трудрезервників» становили безпритульні та безнадзорні підлітки, що опинилися поза суспільством. Вони приносили з собою нігілізм,

асоціальну поведінку, злочинність, непокору і неслухняність владі. Інтегрувати їх у суспільство було вкрай важко. Разом з тим, складною проблемою були постійні втечі учнів з закладів ДТР, які були спричинені низкою факторів, однак, слугували свідченням небажання учнів навчатись у таких закладах. Окрім цього, на жаль, нерідко мали місце самогубства, спричинені саме насильницьким характером навчання у таких закладах [20; 5].

В цілому, за відсутності достатніх свідчень дозвілля та повсякденного життя трудрезервників, цілком ймовірно, що їх дозвілля та повсякдення організовувались відповідно до усіх вимог того періоду. Важливе місце у їх повсякденні посідав спорт, харчування, виконання домашніх завдань, виконання організаційних завдань у закладах ДТР тощо. Окрім цього, здійснювалось виховання учнів і у позанавчальний час, що також впливало на їх патріотичне та трудове виховання. Усе це здійснювалось під впливом радянської панівної ідеології [14].

Таким чином, навчання, виховання та повсякденне життя трудрезервників відповідало усім вимогам того часу, а також вимогам до підготовки трудових резервів. Разом з тим, усе це негативно впливало на молодь, яка була вимушена стати заручницею обставин, адже її експлуатували, відривали від родини, змушували жити за сотні та тисячі кілометрів від батьків лише для того, аби задовольнити потреби держави. Навчання у таких закладах не було добровільним, що і призводило до чисельних втеч та самогубств. Окрім цього, саме завдяки таким закладам радянська влада намагалась виховати те покоління, яке буде вигідне саме її ідеології. Попри це, тогочасна молодь далеко не завжди позитивно реагувала на подібні спроби, що створювало низку проблем у підготовці трудових резервів.

ВИСНОВКИ

Отже, у процесі дослідження було детально проаналізовано особливості професійно-технічної освіти в СРСР у добу сталінського тоталітаризму. Професійно-технічна освіта в Радянському Союзі пройшла складний і багатогранний шлях розвитку, особливо в період форсованої індустріалізації, Другої світової війни та повоєнної відбудови. Система державних трудових резервів (ДТР) стала ключовим інструментом у підготовці кваліфікованих робітників, необхідних для економічного зростання та відновлення країни після війни.

У кінці 1920-х – 1930-х роках система професійно-технічної освіти зазнала значних змін. Форсована індустріалізація, яка була основою економічної політики Радянського Союзу, вимагала масового залучення кваліфікованих кадрів. У цей період активно створювались фабрично-заводські училища (ФЗУ), ремісничі училища та інші навчальні заклади, що готували робітників для різних галузей промисловості. На прикладі ФЗУ Сумського машбудзаводу ім. Фрунзе видно, як ці заклади поєднували загальноосвітню та професійну підготовку, орієнтуючись на потреби виробництва. Водночас система стикалася з низкою проблем, таких як недостатнє матеріально-технічне забезпечення, брак навчальних матеріалів і підручників, що обмежувало ефективність підготовки кадрів.

З початком Другої світової війни потреба у кваліфікованих робітниках значно зросла. Радянський Союз розпочав створення системи державних трудових резервів, що мала забезпечити підготовку трудових ресурсів для задоволення потреб воєнної економіки. У 1940 році було видано наказ "Про державні трудові резерви СРСР", що регламентував підготовку робітників у ремісничих, залізничних училищах та школах фабрично-заводського навчання. Ці заклади готували фахівців за короткий термін, і навчання було безкоштовним, що забезпечувало доступність освіти для молоді.

У роки війни система ДТР зіткнулася з новими викликами. Евакуація шкіл ФЗН та училищ у 1941 році дозволила зберегти навчальні заклади і продовжити підготовку кадрів у тилу. Хоча евакуація здійснювалася у важких умовах, вона забезпечила можливість підтримувати виробництво озброєння та продукції мирного вжитку. Під час війни заклади ДТР активно залучали учнів до виробничих процесів, що дозволяло задовольнити оборонні потреби держави.

Повоєнна відбудова стала новим етапом у розвитку системи ДТР. Установи ДТР відігравали ключову роль у компенсації втрачених під час війни трудових ресурсів та відновленні промисловості. У цей час активно відбувалася відбудова та розвиток мережі закладів ДТР. Створювались нові заклади, які готували робітників для стратегічно важливих галузей, таких як будівництво, промисловість та сільське господарство.

Навчальний процес у закладах ДТР поєднував теоретичне та практичне навчання, що дозволяло учням отримувати необхідні знання та навички для майбутньої професійної діяльності. Проте існували серйозні проблеми, пов'язані з використанням фізичної праці учнів на виробничих об'єктах без належних умов праці. Це негативно впливало на здоров'я і добробут молоді, яка ще була підлітками.

Виховний процес у закладах ДТР був спрямований на комплексне виховання молоді відповідно до вимог радянської держави. Патріотичне виховання, трудове виховання та суворі дисциплінарні вимоги були ключовими елементами виховної роботи. Виховний процес був пронизаний радянською ідеологією, яка намагалася формувати лояльних до режиму громадян.

Повсякденний побут і дозвілля учнів були організовані відповідно до вимог того часу. Однак відрив від сімей та жорсткі умови навчання негативно впливали на психологічний стан молоді, що часто призводило до втеч з закладів та самогубств. Залучення до системи ДТР великої кількості

безпритульних та бездоглядних дітей створювало додаткові труднощі у вихованні та інтеграції їх у суспільство.

Таким чином, система державних трудових резервів у Радянському Союзі пройшла складний шлях розвитку, виконуючи важливу роль у підготовці трудових кадрів для економічного зростання та відновлення країни. Незважаючи на труднощі і недоліки, вона забезпечувала необхідні трудові ресурси для розвитку промисловості та підтримки воєнної економіки, а також сприяла формуванню молодого покоління відповідно до вимог радянської ідеології.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ

1. *Барышполец М.* Основні напрямки політики радянської держави у сфері трудових ресурсів (1943-1950 рр.) [Електр. ресурс]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Baryshpolets_Loboda_Maryna/Osnovni_napriamky_polityky_radianskoj_derzhavy_u_sferi_trudovykh_resursiv_1943_1950_rr.pdf (дата звернення: 12.04.2024 р.).

2. *Батышев С. Я.* Формирование квалифицированных рабочих кадров в СССР. Москва : Экономика, 1971. 214 с.

3. *Веселов А. Н.* Профессионально-техническое образование в СССР. Очерки по истории среднего и низшего профтехобразования. Москва: Профтехиздат, 1961.

4. *Державний архів Сумської області.* Ф. Р-191. Сумський орден Леніна, орден Жовтневої революції машинобудівний завод ім. Фрунзе. Оп. 1. Спр. 26. Доклад комиссии по обследованию школы фабрично-заводского ученичества. Акты ревизий финансовой деятельности заводского комитета при Сумском машиностроительном заводе, обследований Сумской индустриально-технической профессиональной школы. 43 арк.

5. *Король В. М.* Дональд Фіцлер про систему трудових резервів СРСР доби відбудови: погляд британського радянолога. Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення : зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2-х част. Ч. 2 : у 2-х томах (Суми – Курськ, 18 квітня 2014 р.). Суми–Курськ: Сумський державний університет, Південно-Західний державний університет, 2014. Ч. 2, Т. 1. С. 17-22

6. *Король В. М.* Залучення дівчат до системи трудових резервів у контексті сталінської гендерної політики (1940-і рр.) [Електронний ресурс]. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/14057922.pdf> (дата звернення: 12.04.2024 р.).

7. *Король В. М.* Стан мережі навчальних закладів системи трудових резервів у період відбудови економіки України (1943-1950 рр. // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського : зб. наук. пр. Вип. 3.37 (105) : Сер. : «Історичні науки». Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2014. С. 90-95

8. *Котляр Э. С.* Государственные трудовые резервы СССР в годы Великой Отечественной войны. Москва : Высшая школа, 1975. 240 с.

9. *Лобода М.* Підготовка кваліфікованих робочих кадрів для підприємств важкої промисловості України (1943-1950 рр.) [Електронний ресурс]. URL: http://history.org.ua/LiberUA/Book/voen_ist_11/34.pdf (дата звернення: 12.04.2024 р.).

10. *Митрофанова А. В.* Источники пополнения и состав рабочего класса СССР в годы третьей пятилетки (1938 – июнь 1941 г.) // Изменения в численности и составе советского рабочего класса: сборник статей / ред. коллегия: Д. А. Баевский, Р. П. Дадыкин и др. Москва: АН СССР, 1961. С. 203-230.

11. Об ответственности учащихся ремесленных, железнодорожных училищ и школ ФЗО за нарушение дисциплины и за самовольный уход из училища (школы) (Указ Президиума Верховного Совета СССР от 28 декабря 1940 г.) // Справочник по законодательству для исполнительных комитетов советов депутатов трудящихся / под общ. ред. К. П. Горшенина. Москва : Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1946. Т.1. С. 105.

12. *Овчиннікова Я. С.* Умови навчання та праці неповнолітніх Донбасу у навчальних закладах системи державних трудових резервів СРСР у 1940-1941 роках. Наукові праці. Т. 104. Вип. 91. С. 78-83

13. О государственных трудовых резервах СССР (Указ от 2 октября 1940 г.) // Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.). Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1956. С. 371-372.

14. *Чадаев Я. Е.* Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). 2-е изд., перераб. и доп. М.: Мысль, 1985. 494 с.
15. *Салата О. О.* Праця молоді та підлітків у системі трудових ресурсів СРСР в 1941-1945 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Випуск №35. 2013. С. 162-167.
16. *Селецький А. В.* Державні трудові резерви: ретроспективний огляд [Електронний ресурс]. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/3756/1/5.5.pdf> (дата звернення: 12.04.2024 р.).
17. *Селецький А. В.* До історії становлення і розвитку системи робітничої підготовки в Україні. Державні трудові резерви. Проблеми інженерно-педагогічної освіти. Випуск № 28-29. 2010. С. 83-88.
18. *Селецький А. В.* Професійна підготовка робітничих кадрів в Україні (1920–1959 рр.) : монографія. Київ : Вид-во Інституту професійно-технічної освіти НАПН України, 2012. 176 с.
19. *Ярош Н. В.* Виховний процес у навчальних закладах системи державних трудових резервів СРСР (1940–1950-ті рр.) // Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи : матер. XI Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 28 травня 2024 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко, А. В. Гончаренко, С. І. Дегтярьов та ін. Суми : СумДУ, 2024. С 189-191.
20. *Filtzer D.* Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and Restoration of the Stalinist System after World War II. Cambridge: University Press, 2002. 294 p. (xviii + 276).

Схема 1. Структура управління системою ДТР у 1940–1946 рр.

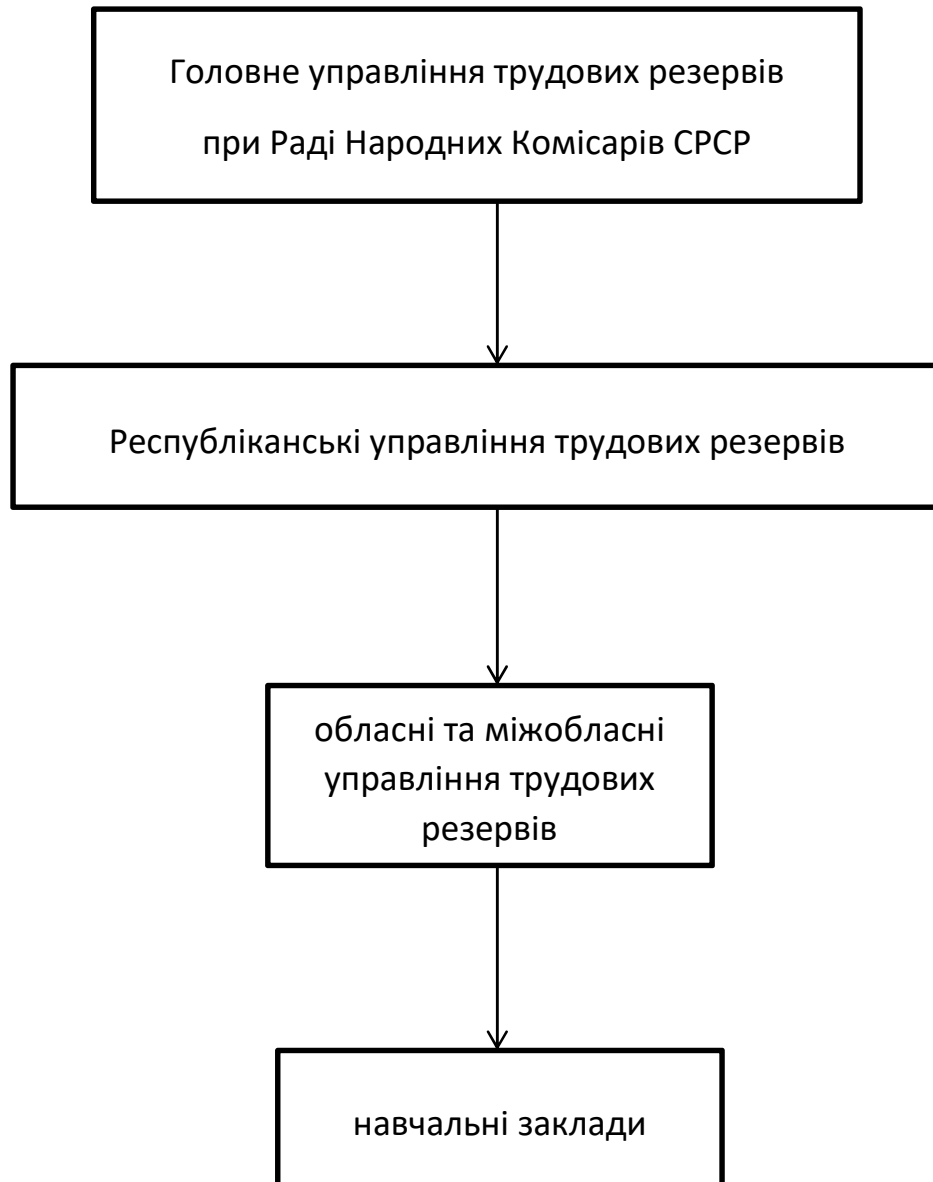

Схема 2. Структура управління системою ДТР наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років

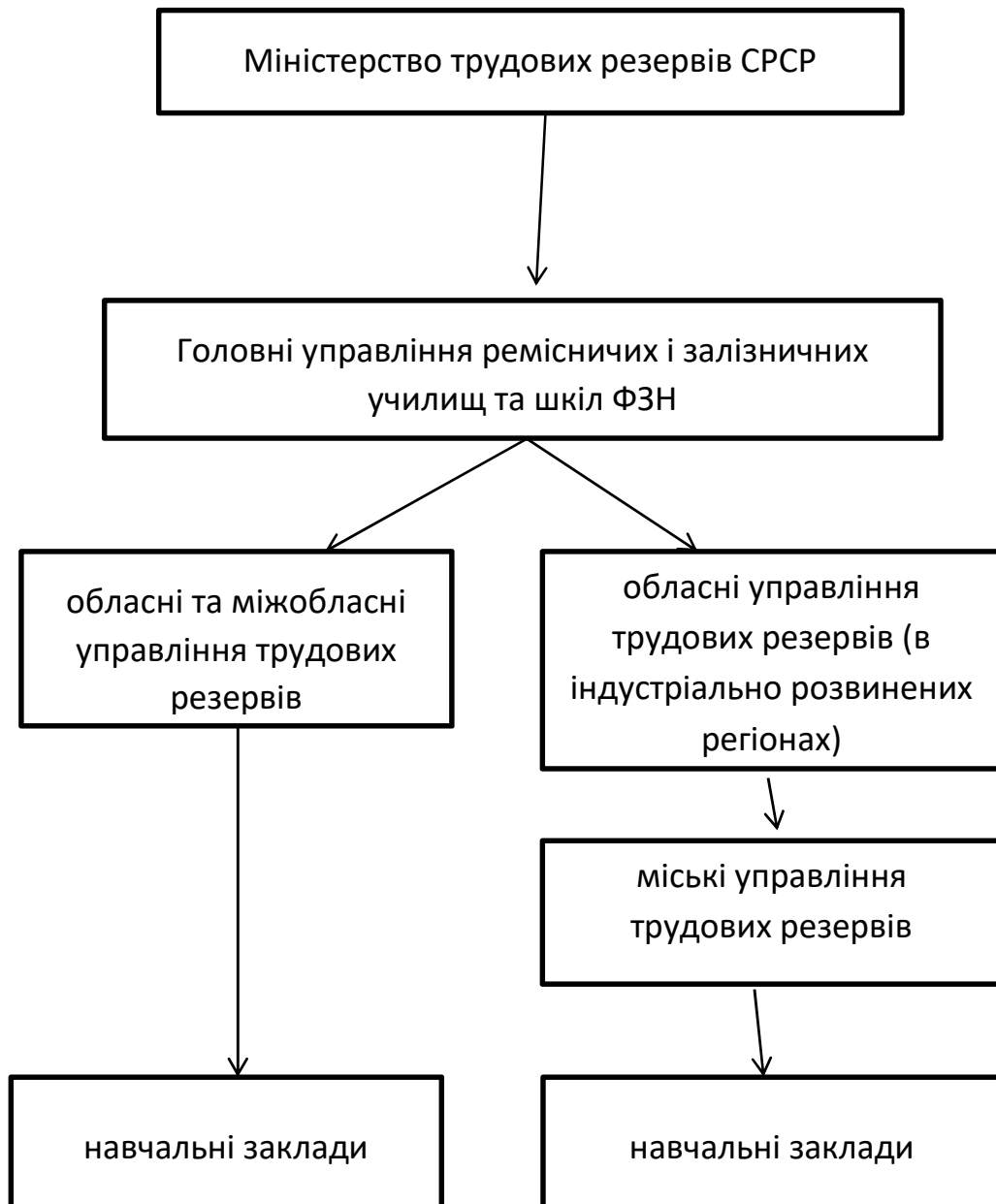
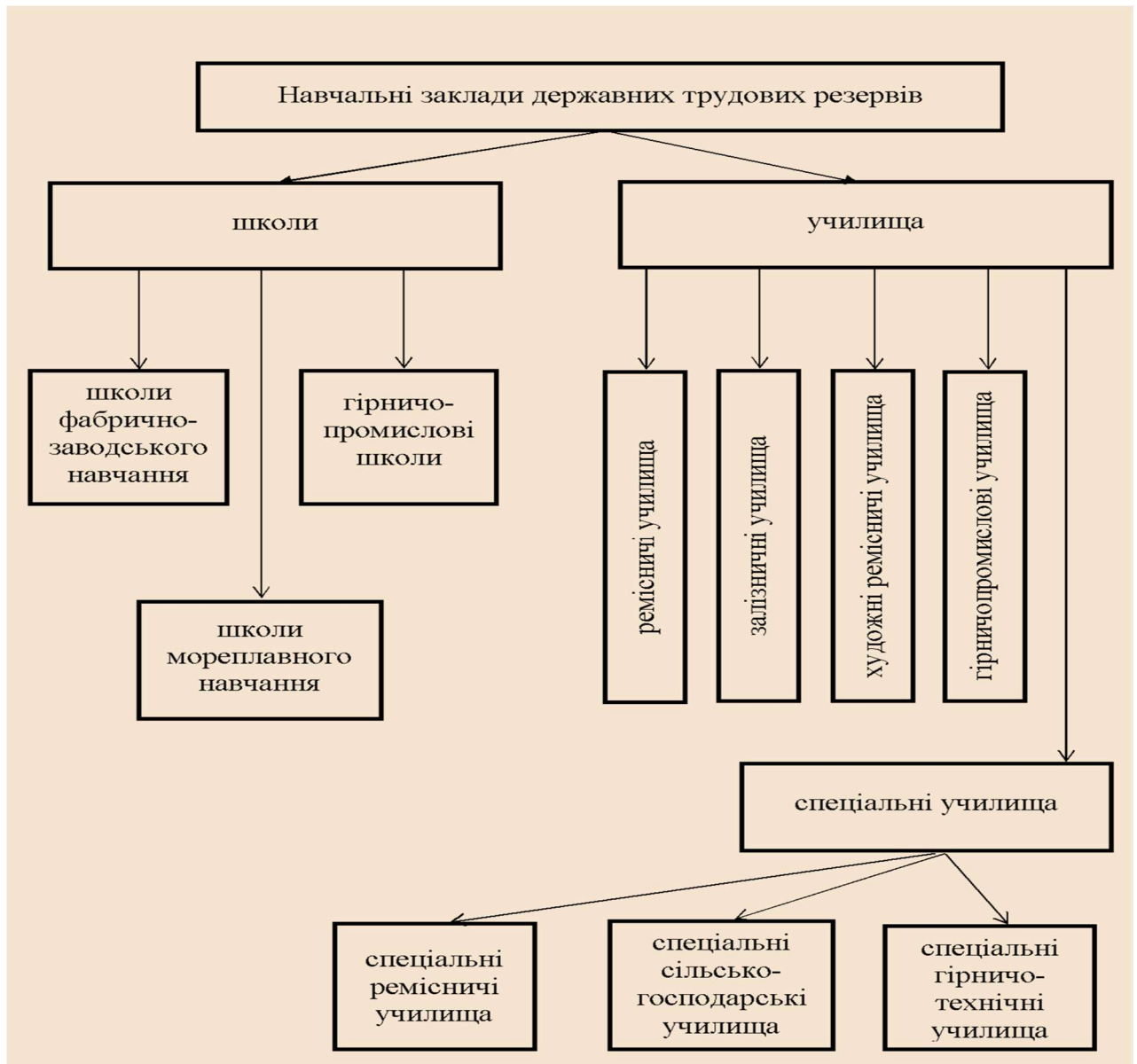

Схема 3. Типологія навчальних установ системи ДТР у 1940–1950-х рр.¹

¹ Складено за: *Король В. М.* Стан мережі навчальних закладів системи трудових резервів у період відбудови економіки України (1943-1950 рр. // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського : зб. наук. пр. Вип. 3.37 (105) : Сер. : «Історичні науки». Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2014. С. 90-95.

Таблиця 1. Інформація про особливості навчальних закладів ДТР²

№	Тип навчального закладу ДТР	З якого року в системі ДТР	Вимоги до контингенту залученої молоді			Навчальний процес	
			вік	стать	рівень наявної освіти	Термін навчання	Особливості підготовки
1	Школи фабрично-заводського навчання (ФЗН)	1940	хлопці 16-19 років, дівчата 16-18 років	обидві статі	Не регламентувався	6 місяців (траплялося як скорочення до 3 міс., так і подовження до 10 міс.)	Готували робітників масових професій з невисокою кваліфікацією
2	Гірничопромислові школи (ГПШ)	1949	16-19 років	чоловіча стать	Не регламентувався	10 місяців	Готували рядових робітників шахтарських спеціальностей
3	Школи мореплавного навчання (ШМН)	1943	16-18 років	чоловіча стать	7 класів	1 рік (6 місяців теоретичного навчання і 6 місяців практичних занять на суднах)	Готували рядових членів корабельних екіпажів
4	Ремісничі училища (РУ)	1940	хлопці віком 14–17 років, дівчата у віці 15–16 років	обидві статі	Спочатку не регламентувався, згодом 7 класів	2 роки	Готували висококваліфікованих робітників для важкої промисловості
5	Залізничні училища (ЗУ)	1940	хлопці віком 14–17 років, дівчата у віці 15–16 років	обидві статі	Спочатку не регламентувався, згодом 7 класів	2 роки	Готували кваліфіковані робітничі кадри для залізничного транспорту

² Складено за: *Король В. М.* Стан мережі навчальних закладів системи трудових резервів у період відбудови економіки України (1943-1950 рр. // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського : зб. наук. пр. Вип. 3.37 (105) : Сер. : «Історичні науки». Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2014. С. 90-95.

6	Гірничопромислові училища (ГірПУ)	1949	хлопці віком 14–17 років, дівчата у віці 15–16 років	обидві статі	Спочатку не регламентувався, згодом 7 класів	2 роки	Готували висококваліфікованих робітників складних шахтарських спеціальностей
7	Художні ремісничі училища	1945	14–17 років	обидві статі	7-річна шкільна освіта та успішно зданий іспит з малювання	3 роки	Готували спеціалістів з декоративного оздоблення архітектурних об'єктів
8	Спеціальні ремісничі училища (СпецПУ)	1943	12–13 років	обидві статі	Не регламентувався	4 роки	Навчали та виховували дітей-сиріт. Крім робітничої кваліфікації давали середню освіту в обсязі школи 7-річки
9	Спеціальні сільськогосподарські училища	1947	12–13 років	обидві статі	Не регламентувався	4 роки	Навчали та виховували дітей-сиріт. Крім робітничої кваліфікації давали середню освіту в обсязі школи 7-річки
10	Спеціальні гірничотехнічні училища	1949	12–14 років	чоловіча стать	Не регламентувався	7 років	Навчали та виховували дітей-сиріт загиблих шахтарів. Вихованці отримували загальну середню і середню спеціальну освіту за програмою гірничих технікумів

Таблиця 2. Кількісні показники евакуйованих закладів ДТР³

Республіка/область	Евакуйовано			
	училищ	учнів училищ	шкіл ФЗН	учнів шкіл ФЗН
Білоруська РСР	13	1556	8	694
Вінницька обл.	2	328	-	-
Воронезька обл.	16	2593	14	833
Ворошиловградська (Луганська) обл.	13	2791	11	1204
Дніпропетровська обл.	19	2997	4	290
Сталінська (Донецька) обл.	17	2933	54	7338
Житомирська обл.	1	125	-	-
Запорізька обл.	14	2915	2	441
Іванівська обл.	1	250	4	591
Калінінська обл.	10	1936	7	448
Карело-Фінська РСР	5	1044	4	467
Київська обл.	13	3156	12	1186
Кіровоградська обл.	1	325	-	-
Кримська АРСР	6	734	3	495
Курська обл.	4	589	3	169
Латвійська РСР	18	-	-	18
Ленінградська обл.	18	4052	7	591
Ленінград	-	739	-	-
Москва	68	9919	7	444
Московська обл.	35	3637	1	111
Миколаївська обл.	6	2133	11	1300
Одеська обл.	7	1686	9	2670
Орловська обл.	9	2694	9	1501
Полтавська обл.	1	135	-	-
Ростовська обл.	15	1314	7	592
Рязанська обл.	3	801	2	354
Смоленська обл.	5	1083	-	-
Сумська обл.	6	1293	5	371
Тульська обл.	10	966	12	513
Харківська обл.	24	4043	12	1493
Чернігівська обл.	1	386	11	1898
Ярославська обл.	1	700	-	-
ВСЬОГО	344	59 753	219	26 012

³ Складено за: Котляр Э. С. Государственные трудовые резервы СССР в годы Великой Отечественной войны. Москва : Высшая школа, 1975. 240 с.

Інформація про зміст навчання в училищах системи ДТР⁴

Таблиця 3. Навчальний час в училищах

Навчальні предмети		Загальна кількість годин за весь період навчання		
		За планами 1940 р.	За планами 1943 р.	За планами 1945 р.
Виробниче навчання		2880	2904	2225
Теоретичне навчання	Спецтехнологія	324	268	286
	Матеріалознавство (загальна технологія металів)	96	96	60
	Креслення	168	148	138
	Фізика	144	166	138
	Математика	240	240	207
	Російська мова і літературне читання	-	210	190
	Політзаняття	-	194	164
Фізичне виховання (військова підготовка)		180	358	164
ВСЬОГО		4032	4584	3572

Таблиця 4. Питомий склад дисциплін в училищах

Групи навчальних дисциплін	Питома вага у відсотках до загальної кількості годин		
	За планами 1940 р.	За планами 1943 р.	За планами 1945 р.
Виробниче навчання	71,5	63,4	62,3
Спеціально-технічні дисципліни (спецтехнологія, матеріалознавство, креслення)	14,5	11,2	13,5
Загальноосвітні дисципліни (фізика, математика, російська мова, політзаняття)	9,5	17,6	19,6
Фізичне виховання (військова підготовка)	4,5	7,8	4,6

⁴ Підраховано за: *Веселов А. Н.* Профессионально-техническое образование в СССР : Очерки по истории среднего и низшего профессионально-технического образования в СССР. М.: Профтехиздат, 1961. С. 389; *Блинчевский Ф. Л., Зеленко Г. И.* Профессионально-техническое образование рабочих в СССР. М.: Трудрезервиздат, 1957. С. 69.

Кількісні показники розвитку ДТР у 1943-1950 рр.⁵

Рисунок 1. Діаграма кількості навчальних закладів УРСР

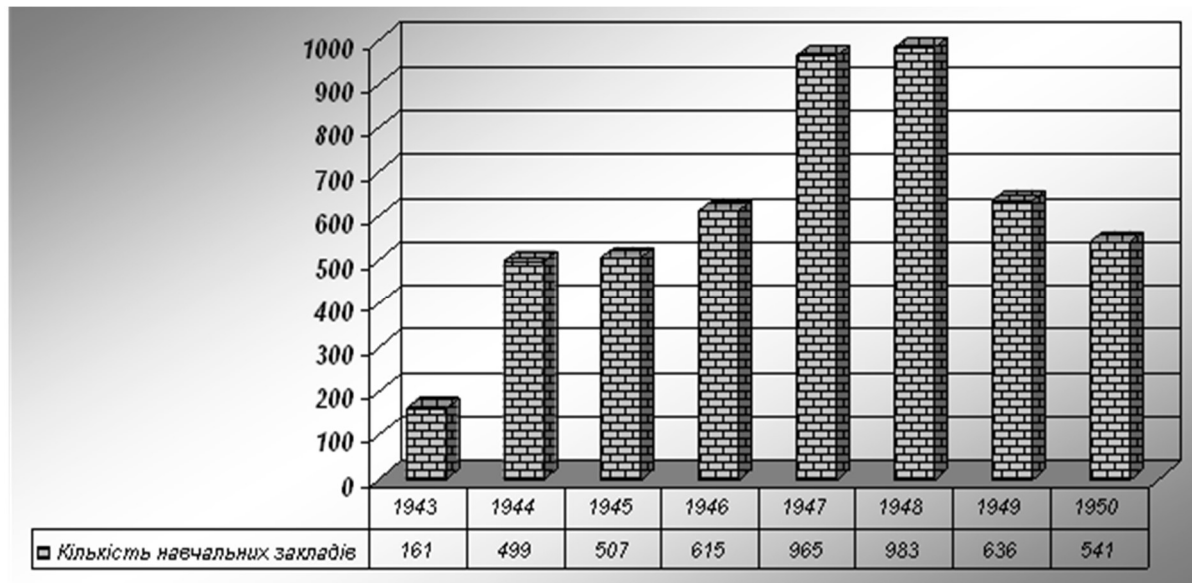
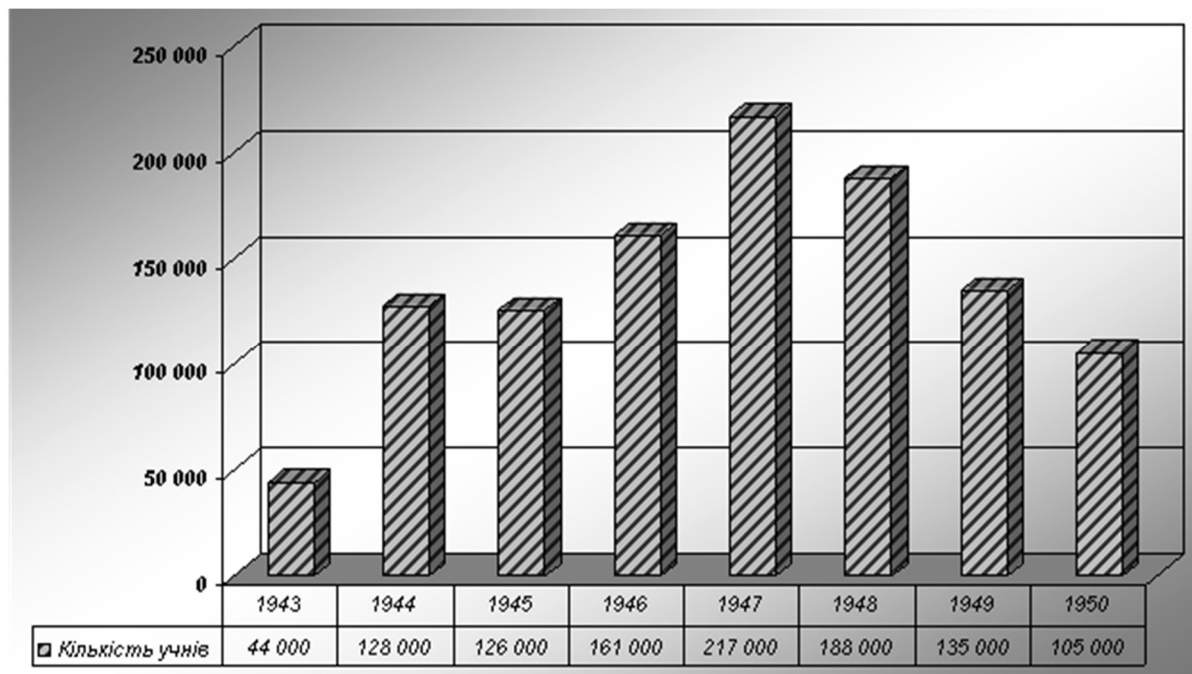

Рисунок 2. Діаграма кількості учнів системи УРСР

⁵ Складено за: Король В. М. Стан мережі навчальних закладів системи трудових резервів у період відбудови економіки України (1943-1950 рр. // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського : зб. наук. пр. Вип. 3.37 (105) : Сер. : «Історичні науки». Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2014. С. 90-95.

Радянські агітаційні плакати, що закликають вступати до навчальних закладів трудових резервів

**Приклад використання теми професійно-технічного навчання у
високому мистецтві**

На фото: скульптура «Трудові резерви» (1947 р., бронза, литво) відомого радянського скульптора Льва Юхимовича Кербеля

Фото, що демонструють уніформу закладів трудових резервів

